

Raspad Monarhije i Mađarski nacionalni odbor u Nađbečkerekü, novembar 1918

ENIKE A. ŠAJTI
UNIVERZITET U SEGEDINU

„Velika istorija“ o promenama posle Prvog svetskog rata danas je prilično dobro poznata u mađarskoj historiografiji, ali su događaji u regionima udaljenim od centra moći, uz nekoliko izuzetaka, mnogo manje razrađeni. Mađarska historiografija koja prikazuje istoriju južnog regiona između 1918. i 1920. godine, uključujući i moja lična istraživanja, usredsređuje se na proces promene mađarske i jugoslovenske vlasti, a težnje tadašnjih lokalnih društava samo su dotaknute.¹ Historiografija na srpskom jeziku 1918. godini pristupa isključivo iz aspekta „južnoslovenskog narodnog prisajedinjenja“, pravednog ispunjenja južnoslovenskih nacionalnih težnji, a vojno zauzimanje Južne oblasti vidi kao oslobođenje.² Čini se da postoje međusobno teški periodi mađarske i srpske istorije u 20. veku.

Kako se stari svet, obeležen Austrougarskom monarhijom, urušio na periferijama daleko od prestonice, kakvi su pokušaji u svakom gradu i selu bili da se stvori novi, posleratni svet, i kakve su se snage suprotstavljale tim nastojanjima? Kako su promene povezane sa evropskim dešavanjima, zasnovane na uzvišenoj ideji nacionalnog principa i demokratije, uticale na nacionalno podeljenu mikro zajednicu posle rata? Kakva je bila „vrtoglavica istorije“? U svojoj studiji, pokušaću da predstavim aktivnosti Mađarskog nacionalnog odbora u Nađbečkerekü.³ Odbor je predviđao da će takav demokratski preobražaj tek rođene Mađarske, krajem oktobra 1918. godine, usklađen s ciljevima centralnog Mađarskog nacionalnog odbora u Budimpešti, biti u graničnim okvirima istorijske Mađarske. O događajima koji se povezuju sa imenom Mihalja Karoljija vode se beskrajne rasprave ne samo u našoj historiografiji, već i u politici prisećanja. Ne želim da analiziram ove sporove, a još manje da zauzmem stav o njima, nego koristim davno poznatu metodu historiografije:

¹ A. SAJTI, Enikő (2004), *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*, Budapest, 11–152.; A. SAJTI, Enikő (2010), *Büntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*, Szeged, 11–64.; HORNYÁK, Árpád (2010), „Bácska-Baranya térsége az I. világháború után – a szerb megszállás“, in HORNYÁK, Árpád, *Találkozások – ütközések*, Pécs, 7–21.; HORNYÁK, Árpád (2018), „A Délvidék délszláv birtokbavétele Marko Protić szerb ortodox esperes emlékei az 1918 novemberi, szabadkai impériumváltásról“, in KUNT, Gergely et al. (ur.), *Trianon arcai. Naplók, visszaemlékezések, levelek*, Budapest, 300–314.; MÉSZÁROS, Zoltán (2012), „Szabadka és környéke 1918-as megszállása“, *Híd*, 3., 102–114.; DÉVAVÁRI, Zoltán (2014), *Új partok felé. Kisebbségi kiütkezés, szellemi és politikai irányzatok a Délvidéken és a Magyar Párt megalakulása (1918–1923)*, Zenta.

² U vezi s Vojvodinom kao najnovije videti NJEGOVAN, Drago (2004), *Prisajedinjenje Vojvodine Srbiji: prilog političkoj istoriji Srba u Vojvodini do 1921. godine*, Novi Sad (ćirilica).

³ Veliki Bečkerek, danas Zrenjanin.

pozivam se na savremene izvore i pokušavam da se prisetim događaja u njihovim okvirima, u „istorijskoj sadašnjosti“ tog vremena.

Dana 16. oktobra 1918. godine, Karl I od Austrije najavio je da će se Austrija transformisati u saveznu državu, u kojoj će svaka etnička grupa formirati posebnu državnu zajednicu na svojoj teritoriji, a pozvao je nacionalne zajednice da formiraju svoje nacionalne odbore. Dakle, slomu dualističke Ugarske je prethodio slom carskog centra u Beču. Istog dana, premijer Šandor Vekerle je u parlamentu saopštio da su, zbog federalne transformacije austrijske polovine Monarhije, Mađarska i Austrija povezane još samo personalnom unijom. Kao odgovor na premijerov govor, Mihalj Karolji je predložio pismeni podnesak, u kojem je „s poštovanjem“ zamolio Karla I od Austrije da uspostavi politički, vojno i ekonomski nezavisnu Mađarsku, pored toga predložio je uvođenje demokratskih sloboda i zemljišnu reformu. Dan nakon proglašenja carske proklamacije, bivši premijer Ištvan Tisa, u dramatičnom parlamentarnom govoru, priznao je ratni poraz. „Ja se ne želim igrati nikakvog zavaravanja rečima. Priznajem ono što je juče rekao časni poslanik, grof Mihalj Karolji, da smo izgubili ovaj rat [...] izgubili smo ga ne u tom smislu da ga ne bismo mogli nastaviti i pružiti čvrstu i herojsku odbranu; da konačna pobjeda bude još skuplja za neprijatelja, ali smo ga izgubili u tom smislu da se zbog promene odnosa snaga više ne možemo nadati pobjedi u ratu i da kao rezultat toga moramo tražiti mir pod uslovima koje će naši neprijatelji prihvatiti u datim okolnostima.“⁴ Govor je imao poguban i ozbiljno demorališući efekat, kako u zaleđu, tako i među jedinicama koje su se još borile na frontu. Suočen s bezizlaznom situacijom i osećajem nemoći pred događajima, premijer Šandor Vekerle podneo je ostavku 23. oktobra, na poslednjoj sednici parlamenta.

Potom su se 27. i 30. oktobra „duše koje su bile izmorene od rata“ u prestonici ujedinile u ogroman masovni pokret,⁵ a 24. oktobra osnovan je Nacionalni odbor. Istorijska Mađarska propala je 31. oktobra 1918 – grof Mihalj Karolji položio je premijersku zakletvu pred nadvojvodom Jožefom, kao homo regius (kraljev punovlastan predstavnik), u Budimskom zamku. Njegova vlada je već položila zakletvu u Nacionalnom odboru. Uveče, 25. oktobra, od parlamentarnih zastupnika stranke Nezavisnost i Stranke 48 koju je predvodio Mihalj Karolji, od Građanske radikalne stranke koju predvodi Oskar Jasi i od Socijaldemokratske partije Mađarske koju predvode Erne Garami i Žigmond Kunfi, odnosno od dva parlamentarna i od jedne vanparlamentarne stranke (socijaldemokrate), formiran je Mađarski nacionalni odbor, kojem je predsedavao Mihalj Karolji. Predsednik Nacionalnog odbora je kasnije postao Janoš Hok, duhovni pastir, član Karoljijeve stranke.⁶ U svom

⁴ *Képviselelőházi Napló*, 17. oktobar 1918, 292. U septembru 1918. godine, u okupiranom Beogradu otvorena je velika likovna izložba u znaku mađarske kulturne prevlasti. A Ištvan Tisa, koji je tada još bio na funkciju premijera, posetio je 21. septembra Sarajevo, gde je saopštio srpsko-bošnjačko-hrvatskoj delegaciji, koja je došla da ga poseti i koja je u vojnoj peticiji otvoreno izrazila podršku principu južnoslovenskog jedinstva i samoopredeljenja, da je on odbacio tu primedbu i da je „Mađarska dovoljno jaka da satre svoje neprijatelje pre nego što i sama pogine.“ Posle ovog, delegacija je ostavila mađarskog premijera, okrenula se i otišla uz reč: „Hajdemo“. HATOS, Pál (2018), *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története*, Budapest, 87.

⁵ Laslo Edenburg, osamnaestogodišnji student, bio je jedini koji je bio lakše ranjen u demonstracijama u Budimpešti, od policijskog mača je dobio udarac po glavi. *Torontál*, 31. oktobar 1918.

⁶ Zbog prostornih ograničenja, o malo poznatim likovima tog doba u biografiju upisujem samo one bitne podatke koje su trenutno dostupni. Janoš Hok (1859–1936), katolički sveštenik, političar, pisac,

manifestu od 12 tačaka, koji su objavili sledećeg dana, oni su sebe proglasili opozicionom vladom i formulisali zadatke koji predstoje: tražili su hitan završetak rata, opoziv vojnika, prekid savezništva s Nemačkom konfederacijom, uspostavljanje potpune nezavisnosti zemlje, raspuštanje Predstavničkog doma; tražili su i nove opšte izbore, po principu prava tajnog glasa. Kada je reč o nacionalnosti, obećali su da će implementirati Vilsonove principe bez ugrožavanja teritorijalnog integriteta zemlje. Kao što možemo pročitati u manifestu: „Nemađarskim narodima u zemlji mora se garantovati pravo na samoopredeljenje na osnovu Vilsonovih principa. Nadamo se da teritorijalni integritet Mađarske neće biti ugrožen ovim principima i da će biti postavljen na sigurnijim temeljima.“⁷ Uz to, dodali su i reformu socijalne politike, a najavljena je i obimna reforma imovinske i socijalne politike. Pitanje oblika vladavine (republike) nije bilo postavljeno u manifestu Narodnog odbora, njegovi članovi još nisu razmišljali o republici, bili su spremni da spasu tron Karla I od Austrije. Proglas i u njemu navedeni ciljevi, u znatnom delu mađarskog stanovništva bili su primljeni sa oduševljenjem. Proglašenje Narodne republike bilo je tek 16. novembra 1918. godine u kupolnoj sali Parlamenta.

Nacionalni odbor bio je nosilac glavne državne vlasti, a stvarnu vlast je poverio vladi, ali je zadržao pravo kontrole.⁸ Shodno tome, saslušao je izveštaj premijera i članova vlade i zadužio ih da izrade zakone. Kancelarija Nacionalnog odbora obavljala je praktične, administrativne poslove, održavala kontakte s regionalnim nacionalnim odborima, sastavljala dnevni red sednica Nacionalnog odbora i koordinirala kontakte između članica i regionalnih organizacija. Delatnost Narodnog odbora i narodne vlade zamenili su specijalizovani odbori umesto parlamentarnih odbora. Postojalo je osam takvih odbora: za agrarnu reformu, za pravosuđe, za javnu upravu, za saobraćajnu politiku, za javno obrazovanje, za javno zdravlje, za finansije i za socijalnu politiku.⁹

Takozvani Veliki nacionalni odbor sazvan je 16. novembra. Razne organizacije slale su svoje delegate, a ujedno su sami sebe proglasili narodnom skupštinom. Istog dana, Predstavnički dom Parlamenta objavio je raspuštanje, a Donji dom proglasio je da je javna sednica završena. Tako je Veliki nacionalni odbor, koji je delovao kao Narodna skupština, postao vrhovni organ glavne vlasti pod nazivom Narodni odbor Mađarske, a potom je usvajanjem Prve narodne rezolucije iz 1918. proglasio da je „Mađarska nezavisna i samostalna narodna republika“. Nadalje, odredio je i to da će, do odluke Ustavotvorne nacionalne skupštine koja će biti sazvana u budućnosti, glavna vlast biti prenetna na narodnu vladu kojoj je predsedavao Mihalj Karolji, a tu dužnost je on obavljao uz podršku upravnog odbora

predsednik Nacionalnog odbora. Liberal, tada poslanik u parlamentu s nacionalnom programom, član stranke Just, zatim pristalica Mihaljja Karoljija. Poznat po svojoj elokvenciji, igrao je značajnu ulogu u parlamentarnim borbama za opšte pravo glasa i politici i u parlamentarnim borbama protiv politike Ištvana Tise. Kasnije je emigrirao a zatim se vratio kući u Mađarsku. Osuđen je na godinu dana zatvora zbog svojih članaka u izgnanstvu, u kojima je napadao kontrarevolucionarni sistem. Autor je više teoloških i religioznih istorijskih dela.

⁷ *Népszava*, 26. oktobar 1918. *Torontal* nije objavio tekst manifesta, ali je u broju od 26. oktobra pisao o osnivanju Mađarskog nacionalnog odbora i o sadržaju deklaracije.

⁸ *Torontal*, 4. novembar 1918. *Megállapodás a kormány és a Nemzeti Tanács között [Sporazum između vlade i Nacionalnog odbora]*.

⁹ SZABÓ, Pál Csaba (ur.) (2006), *A magyar állam története 1711–2006*, Bölcsész Konzorcium, Budapest, 145. mek.oszk.hu 04800/04807/04807.pdf (24.09.2022.)

Mađarskog nacionalnog odbora. Nakon ove odluke – kojom je Nacionalni odbor takođe ovlastio vladu da izradi određene zakone – Nacionalni odbor više nisu sazivali.¹⁰

Slom starog sveta u Nadbečkereku odvijao se uporedo s dešavanjima u prestonici; 31. oktobra dogodile su se velike demonstracije u gradu, gde su „demonstranti zauzeli stav u korist programa Mađarskog nacionalnog odbora, a takođe su doneli odluku i o tome da formiraju nacionalne odbore okruga Nadbečkerek i županije Torontal. I vojska i civilno stanovništvo sa oduševljenjem su demonstrirali u korist nezavisne mađarske vojske i duha vremena da se omogući demokratski razvoj“. Demonstracijama je grad pokazao da „želi mir, potpuni mir“.¹¹ Torontalske novine su izvestile o atmosferi demonstracija na sledeći način: „Protestne grupe šetaju gradom i pevaju patriotske pesme. Ispred statue nekadašnjeg ministra odbrane, generala Erna Kiša, čovek sa železničkom kapom na klarinetu svira slatke mađarske note, iz mase ljudi diže se više hiljada uzdaha ka nebu, koje je već od jutra sunčano: ovo je mađarska sloboda, prvo, lepo i sunčano prepodne samostalne, nezavisne Mađarske. Na ulici vidimo vojnike, civile, ruske zarobljenike kako se grle na ulici,¹² onaj drugi ima trobojnu crveno-beluzelenu kokardu na kapi.“¹³ Posle mnogo decenija, Košut je i dalje bio u pravu.

Dan ranije, 1. novembra, Mađarski nacionalni odbor je telegrafski obavestio „sve činovnike“ Nadbečkereka da su preuzeli vlast u Budimpešti. Kako su pisali: „nijedna kap mađarske krvi nije prolivena – kralj je imenovao grofa Mihalja Karoljija za premijera – Nacionalni odbor se prekonstituisao u vladu. – [...] Nacionalni odbor poziva narod Mađarske da [nečitko – E.Š.] sačuva red, jer je zaštita lične bezbednosti najveći interes – nalaže Nacionalni odbor, zarad otadžbine, njene nezavisnosti i svetog interesa mira – da svi, narod i vojska, u najvećem redu i spokoju sačekaju uputstva odbora“. Tražili su objavljivanje onog što piše u telegramu, a na kraju je svima naloženo da formiraju nacionalne odbore.¹⁴ Komunikaciju centra i sela, u tim danima, prilično je otežavala činjenica da je telefonska veza s prestonicom bila prekinuta, a i to što je železnički saobraćaj bio obustavljen. Dana 31. oktobra, na inicijativu radnika i činovnika u Fabrici ulja, Mlinu „Hungaria“ i Domaćem mlinu, održan je pripremni sastanak u hotelu u ulici Međehaz. Sastanak je otvorio činovnik Fabrike ulja Hugo Đeneš. Pojavio se tu i kapetan Rihter iz 12. udruženog pešadijskog puka,

¹⁰ ERÉNYI, Tibor (1990), „A Magyar Köztársaság 1918–1919-ben“, in PÖLÖSKÉI, Ferenc (ur.), *A köztársasági eszme és mozgalom Magyarországon*, Budapest, 27–43. http://polhist.hu/wp-content/uploads/2017/09/erenyi_koztarsasag_1918_1919.pdf (20.09.2022.)

¹¹ *Torontál*, 1. novembar 1918. Megalakult a népkormány [*Uspostavljena je narodna vlast*].

¹² U trenutku sloma, prema danas prihvaćenim podacima, na teritoriji Monarhije bilo je 1,3 miliona ruskih ratnih zarobljenika, od kojih je približno 425.000 bilo u Mađarskoj. Monarhija je sklopila Ugovor o ratnim zarobljenicima s Rusijom 3. jula 1918. godine. U sklopu toga, 1.565 oficira i 111.841 vojnika zarobljenika prevezeno je kući do 1. novembra. FÓRIS, Ákos (2017), „Orosz hadifoglyok Magyarországon 1918 végén“, in KRAUSZ, Tamás – KATKÓ, Márton Áron – MÉSZÁROS, Zsófia (ur.), *Világháború, világorradalom, világbéke*, Budapest, 58–59.

¹³ *Torontál*, 2. novembar 1918. Lobogódiszben a város [*Grad okičen zastavama*].

¹⁴ Várady Arhiv, telegram Mađarskog nacionalnog odbora od 1. novembra 1918. u Budimpešti, bez broja.

stacioniranog u Nađbečkereku, sa oficirima koji su bili oduševljeni zbog trenutka izbivanja mađarskih osećanja, a koji su dočekani „glasnim klicanjem“. Svrhu sastanka je objasnio advokat Imre Varadi. U svom govoru, on je izrazio osećanja većine kada je rekao: „Razlika koja je odvajala građanina od građanina i podela koja je odvajala građane ove zemlje od građana koji su govorili drugim jezicima, i sve njih od radničke klase, to je sada nestalo. [...] Vojska i građanstvo su se danas spojili.“ Pošto Karoljijeva stranka u to vreme nije postojala u gradu, pozvao je na njeno formiranje. Temišvarski oficir obavestio je prisutne o dešavanjima u Temišvaru, o formiranju vojnog odbora i nacionalnog odbora, a potom je okupljeni narod otpevao državnu himnu. U ovom oduševljenom raspoloženju, poručnik po imenu Jenő Gomori „izvukao je mač i zakleo se nacionalnom odboru“. Na to su prisutni oficiri skinuli hrizanteme sa svojih kapa i stavili kokarde.¹⁵

Osnivački sastanak nacionalnog odbora u Nađbečkereku održan je 3. novembra, u zgradi gradskog Kasina. U međuvremenu se saznalo i to da je i Agošton Janko, podžupan,¹⁶ kao načelnik županije Torontal,¹⁷ takođe zauzeo stav u korist Nacionalnog odbora, iako je želeo da formiranje nacionalnog odbora poveri starim članovima županijske zakonodavne vlasti, što je skupština odbacila. Ovog puta, Varadi je održao govor pun istorijskih paralela. On je ta vremena upoređio s mohačkom katastrofom, u tom smislu što je Ugarska i tada imala mladog kralja, „koji je imao malo iskustva i bio pod uticajem loših savetnika. I sada je isto – nastavio je – ali na sreću, naš mladi kralj u poslednji čas, doduše sa zakašnjenjem, popustio je narodnoj želji i imenovao vladu koja će stvoriti novu Ugarsku“.¹⁸ Trideset članova i dvadeset zamenika izabrano je u Nacionalni odbor. Prisutni su aklamacijom izabrali Imrea Varadija za predsednika Mađarskog nacionalnog odbora u Nađbečkereku. Potpredsednici su bili Šamu Kardos i Erno Sekelj, službenici su bili advokati Arpad Kartal i Nandor Levai, a blagajnik Aurel Majer.¹⁹

Varadi je započeo svoju aktivnu političku karijeru za vreme Monarhije, kao opozicionar. Bio je prvi opozicioni član Odbora za zakonodavstvo županije Torontal, a između 1905. i 1910. godine biran je za poslanika u parlamentu u ime Stranke nezavisnosti i Stranke 48. Njegovo političko poreklo, političko delovanje u opozicionoj Nezavišničkoj i četrdesetosmaškoj stranci njegov zahtev za reformu izbornog zakona i zahtev za podelu crkvene imovine, koji nosi ideale napretka i ljudske besprekornosti, kao i njegova prošlost

¹⁵ *Torontál*, 1. novembar 1918. Nagybecskerek csatlakozása a nemzeti tanácsokhoz [*Prijem Nađbečkereka u nacionalne odbore*].

¹⁶ Agošton Janko (1856–?) pravnik i direktor Društva za zaštitu protiv poplava Gornjeg Torontala. Bio je poverenik lokalnih vlasti u 19. veku za kolonizaciju okoline Pančeva sa sikulima. Svoju županijsku službu je počeo 1881. godine u Torontalske županiji, a između 1903. i 1920. bio je podžupan Torontalske županije.. Posle srpske okupacije, nasilno je uklonjen iz službe, uhapšen i potom proteran. Godine 1921. bio je zamenik župana župe Čonka–Torontal, a između 1923. i 1931. bio je glavni župan župe Tolna.

¹⁷ Podžupan je bio načelnik županijske javne uprave i činovničke službe. Imao je pravo da preduzme potrebne mere u svim slučajevima koji nisu bili u nadležnosti odbora ili drugih službi. Ova pozicija je ukinuta Zakonom o odborima iz 1950. godine.

¹⁸ *Torontál*, 4. novembar 1918. Megalalkult a Nagybecskereki Nemzeti Tanács [*Osnovan je Nacionalni odbor Nađbečkereka*].

¹⁹ DR. LÖBL, Árpád (1967): „A Nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács jegyzőkönyvei. 1918. november 3.“ in *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*. Knjiga X. [A Novi Sad-i Bölcsészeti Kar évkönyve, X. évfolyam], Különnyomat, Novi Sad, 421–422.

povezana s pomenutim idealima napretka, njegovo verovanje u univerzalne ljudske vrednosti (bio je mason²⁰), njegovo angažovanje u nacionalnoj i gradskoj politici i stečeno praktično iskustvo i na kraju, ali ne i najmanje važno, osobine njegovog tolerantnog karaktera – učinile su ga pogodnim za ovaj zadatak.²¹ Njegovi pogledi na budućnost istorijske Mađarske slagali su se ne samo s težnjama Karoljijeve vlade, nego – bez preterivanja možemo reći – i sa stavovima mađarske inteligencije tog vremena, pa čak i celokupnog mađarskog stanovništva. On je zamišljao da će narodnosti živeti zajedno s Mađarima u „snažnoj i mirnoj i srdačnoj saradnji“ u granicama istorijske Mađarske.²² Kako je naveo u pismu koje je 16. decembra napisao Aurelu Lazaru, članu Rumunske nacionalne partije i Rumunskog nacionalnog odbora, gradonačelniku Oradea: „Danas nam je potrebna *poštena i otvorena* izjava da mi – Rumuni, Srbi, Švabe, Saksonci i Ukrajinci – mislimo da naše srećno i zadovoljno postojanje na teritoriji ove zemlje jeste povezano s našim pravičnim odnosom s Mađarima, da nas zajednički interes povezuje i stoga želimo da živimo zajedno s Mađarima u snažnoj, mirnoj i srdačnoj saradnji.“²³

To se ne pominje u zapisniku, ali je i Torontal u svom tekstu o formiranju Nacionalnog odbora napisao da su Srbi na inauguracionoj sednici saopštili da „za sada ne učestvuju ni u jednom političkom pokretu, sa simpatijom prate i podržavaju s najvećom spremnošću sve napore koji imaju za cilj zaštitu lične i imovinske bezbednosti građana i u tome će učestvovati punom snagom“.²⁴

Srbi iz Nadbečkereka su u to vreme sa izrazitom pažnjom pratili napredovanje srpske vojske, posebno posmatrajući Zagreb i Beograd. Jedan od veoma cenjenih vođa Srba u Nadbečkereku, Emil Gavriła,²⁵ advokat koji je ubrzo postao počasni predsednik gradskog Srpskog nacionalnog odbora, još je bio u internaciji. Po izbijanju rata u Monarhiji, zabran-

²⁰ Pal Hatoš pruža nijansiranu analizu odnosa između masona i revolucije „jesenjih ruža“. HATOS, *Az elátkozott köztársaság*, 153–163. Hatoš se suočava s mnogim mitovima koji su i danas živi i skreće pažnju na činjenicu da su mnogi konzervativni mađarski političari bili i masoni u to vreme. Na primer, Đula Andraši, Šandor Veckerle ili Ištvan Fridrih, koji se posle pada revolucije okrenuo prema antirevolucionarnom hrišćanskom kursu. Pored brojnih naučnika, intelektualaca i pisaca, jedan od najvećih trofeja masona bio je pesnik Endre Adi. „Masonski internacionalizam se kremirao u plamenu svetskog rata“, kaže autor u svojoj knjizi (isto, 154).

²¹ Za Varadijev život i aktivnosti videti VÁRADY, Lóránd (2005), „Dr. Várady Imre“, *Létünk* 35, 4, 82–94. i A. SAJTI, Enikő (2016), *Kisebbségpolitika és társadalomszervezés. Várady Imre (1867–1959) bánáti magyar politikus iratai*, Újvidék (za Varadijev istoriju kao masona videti posebno str. 40–42). Kratka biografija na srpskom jeziku nalazi se u VÁRADY, „Dr. Várady Imre“ és A. SAJTI, *Kisebbségpolitika és társadalomszervezés* (u pogledu prošlosti, vidi posebno stranice 40–42.). Kratku biografiju možete pogledati u leksikonu *Senatori Kraljevine Jugoslavije* (2016), Biografski leksikon, Beograd, 315–316.

²² A. SAJTI, *Kisebbségpolitika és társadalomszervezés*, 45.

²³ Dokument broj 11. Pismo Imrea Varadija Aurelu Lazáru (Lázár Aurél), 16. oktobar 1918. U.: A. SAJTI, *Kisebbségpolitika és társadalomszervezés*, 112.

²⁴ *Torontál*, 4. novembar 1918. Megalakult a nagybecskereki Nemzeti Tanács. [Osnovan je Nacionalni odbor Nadbečkereka].

²⁵ Emil Gavriła (1861–1933), advokat, srpski političar, zastupnik u mađarskom parlamentu, posle jugoslovenski senator. Urednik *Glasa*, prve srpske novine u Nadbečkereku, posle urednik novosadskog lista *Zastava* na srpskom jeziku. Između 1914. i 1918. godine, zbog optužbe da je bio učesnik u sarajevskom atentatu, zajedno sa suprugom je bio interniran u Kiškunhalaš. Prvi je srpski glavni župan županije Torontal–Temeš pod okupacijom Srba.

jene su bile sve nacionalne organizacije, stranke i nacionalna štampa, a njihovi lideri bili su internirani. Ove mere su ukinute za vreme Karoljijeve vlade, a internirani srpski političari i intelektualci stigli su kući tokom oktobra i novembra. Odlučili su potom da formiraju nacionalnu gardu. Na sastanku je gradonačelnik Zoltan Perišitš²⁶ obrazložio relevantni dekret ministra unutrašnjih poslova Tivadara Bathanjija, koji je bio upućen u telegramu. Po uredbi, narodnu gardu je morao da organizuje načelnik gradske policije, o trošku državne kase.²⁷ Posada nije mogla da bude veća od pet procenata gradskog stanovništva, i na svakih deset vojnika trebalo je da bude jedan oficir. Na ovom sastanku, na predlog Šamua Kardoša, Nacionalni odbor je zatražio da se umesto gradonačelnika Bele Botka,²⁸ koji je – kako čitamo u zapisniku – „izneverio grad“, na funkciju glavnog župana vrati Đerđ Stajer,²⁹ „u koga ne samo gradska javnost, već i celokupno stanovništvo županije Torontal ima puno poverenje i kome su svi naklonjeni“.³⁰

Predsednik Varadi je sutradan, u telegramu, obavestio ministra unutrašnjih poslova o formiranju Mađarskog nacionalnog odbora i obavestio centralu da se Mađarski nacionalni odbor (MNO) „u svemu pridružuje i potčinjava volji Državnog nacionalnog odbora“. Tada je, po njihovoj odluci, zatražio smenu Botke i imenovanje Štajera. On je njihov zahtev obrazložio rečima da je „Botka u ovim teškim vremenima stalno daleko od našeg grada, a ova velika županija je ugrožena bez političkog lidera, jer je od inauguracije Botka³¹ bio među nama samo dan-dva, i u ovim kriznim vremenima nigde ne možemo da ga pronađemo“. Drugi, možda još ozbiljniji, razlog za njihovu simpatiju, nije pomenuo – Štajer je bio pacifist, zbog čega je smenjen, a s druge strane, bila je poznata i njegova osetljivost na socijalne probleme. Međutim, nisu uspeali da postave Štajera, vlada je smenila Botku, ali ga je zamenila podžupanom Agoštonom Jankom, koji je postavljen za glavnog župana, pa je on bio poslednji mađarski glavni župan istorijske županije Torontal.

Mađarski nacionalni odbor u cirkularnom pismu³² odredio je delokrug i nadležnost lokalnih nacionalnih odbora. Njihov zadatak bio je da podržavaju lokalne organe izvršne vlasti na nivou županije, grada i sela, ali nisu smeli da se umešaju u njihov rad, bilo im je zabranjeno da uvode nove poreze i da vrše rekviraciju. Zaduženi su bili za održavanje reda, za očuvanje imovine i za javnu bezbednost, i to je bio isto tako deo njihovih dužnosti, kao i prijem vojnika povratnika i briga o njima. Od njih se zahtevalo i učešće u konsolidaciji

²⁶ Zoltan Perišitš (1862–1946), pravnik, gradonačelnik Nađbečkereka.

²⁷ U to doba, policijski načelnik grada je bio Vidor Deak.

²⁸ Bela Botka (1861–1923) glavni sudija (Srez Banloc), glavni notar županije Torontal, posle poslanik Parlamenta. Dva puta, između 1906. i 1910, a i 1918. bio je glavni župan županije Torontal.

²⁹ Đerđ Steuer (1875–1943) pravnik, političar, 1917–1918. godine glavni župan županije Torontal. Između 1919. i 1922. državni sekretar za manjine, posle vladin poverenik za nemačku nacionalnu manjinu, član Parlamenta. Predsednik Južnog privrednog udruženja poljoprivrednika, organizator poljoprivrednih radničkih zadruga, piše o socijalnoj politici. Posle pripajanja južnih krajeva Jugoslaviji i prilikom aneksije teritorije 1941. godine, u brojnim podnescima, skrenuo je pažnju aktuelne vlade na atrocitete od strane vlasti i na nepravde prema narodnostima.

³⁰ Zapisnik Mađarskog nacionalnog odbora br. 1, novembar 1918. U. DR. LÖBL, „A Nagybecskerek Magyar Nemzeti Tanács jegyzőkönyvei“, 422.

³¹ Botka je malo ranije, 14. oktobra 1918 stupio u službu *Torontál*, 14. oktobar 1918. Beiktatták Botka Bélát [*Inauguracija Bele Botke*].

³² Akt broj 14. Cirkularno pismo ministra unutrašnjih poslova o delokrugu i nadležnosti nacionalnih odbora, 1. decembar 1918. U.: A. SAJTI, *Kisebbségpolitika és társadalomszervezés*, 118–119.

republičkog oblika vlasti, mada treba napomenuti i to da je narodna republika proglašena tek kasnije, 16. decembra.

Mađarski nacionalni odbor u Nadbečkereku započeo je svoje delovanje u tom duhu. Jedan od prvih zadataka bio je primanje i razoružavanje vojnika i ratnih zarobljenika koji se vraćaju, a istovremeno i osnivanje narodne garde. U ime nacionalnog odbora, Torontal je ohrabrio ljude da se prijave u nacionalnu gardu: „Ne smemo tolerisati da nam krov nad glavom bukne [...]. Ne smemo prepustiti živote svojih najmilijih i svoje, ili poštene plodove teškog rada hiljada ljudi – da budu plen odbeglih vojnika, skitnica s puškama i noževima.“³³

Vojnike koji su se vraćali kućama dočekivali su na železničkoj stanici s toplom hranom, „da ih glad ne podstakne na nasilje“, oduzimali su im oružje, a ratne zarobljenike stavljali su odmah na prvi voz koji je išao u njihovom pravcu; u nekim slučajevima, na stanici su bili članovi ženskog odbora za prijem.³⁴

Vojnici Narodne garde dobijali su po 30 kruna dnevno, oficiri po 40 kruna (poređenja radi: 7. novembra, u gradu, pet jaja su davali za četiri krune, cena svinjetine je porasla s dve krune na 13 kruna, dimljena slanina sa 1,7 kruna na 15 kruna, crni hleb sa 27 kruna na 78 kruna.³⁵ 8. novembra bilo je već sto članova garde, a 11. novembra – 665.³⁶ Njihov znak bila je bela traka oko ruke, s natpisom „nacionalna garda“. Njihove jedinice branile su železničku stanicu, javne objekte, električnu centralu i vojnu bolnicu koja je bila smeštena u zgradi trgovačke škole; organizovali su patrole, kontrolisali su radno vreme javnih ustanova i mesta, jer je nacionalni odbor odredio da ih u devet časova uveče moraju zatvarati, a odredili su i da se krčme zatvaraju.³⁷

U vezi s tačnim datumom formiranja Srpske nacionalne garde i Srpskog nacionalnog odbora iz Nadbečkereka, imamo kontroverzne podatke. U pogledu narodne straže, u srpskoj stručnoj literaturi imamo dva datuma, prema nekim tvrdnjama formirali su je 1. novembra, a negde je označeno da je to bilo 31. oktobra. Najnovija stručna literatura na srpskom jeziku, koja se poziva na sećanja predsednika Srpskog nacionalnog odbora Slavka Županskog, navodi da je datum osnivanja Srpske narodne straže i Srpskog narodnog odbora bio 31. oktobar 1918. godine.³⁸ Međutim, ti opisi se slažu u tome da je načelnik Srpske narodne straže bio austrijski potpukovnik u penziji Mihajlo (Miša) Vejnović.³⁹ S druge strane, u zapisniku Mađarskog nacionalnog odbora od 4. novembra možemo pročitati da „srpsko stanovništvo našeg grada želi da organizuje zasebnu civilnu gardu“.⁴⁰ Ova formula-

³³ *Torontál*, 5. novembar 1918. Védjük meg a várost [*Branimo svoj grad*].

³⁴ *Torontál*, 5. novembar 1918. Nyugalomra int a Nemzeti Tanács [*Nacionalni odbor poziva na smirenost*].

³⁵ BOTOS, János (2017), „A fizetőszköz inflációja az első világháború alatt és után 1914–1924“, *Múltunk* 1, 95.

³⁶ Zapisnici br. 3 i broj 8. Mađarskog nacionalnog odbora u Nadbečkereku 5. novembar i 11. novembar 1918. U. DR. LÖBL, „A Nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács jegyzőkönyvei“, 424, 433.

³⁷ Zapisnik br. 2 Mađarskog nacionalnog odbora u Nadbečkereku, 4. novembar 1918. Isti izvor, 423.

³⁸ NEMET, Ferenc – MICIĆ, Milan (2019), *Banat – novembar 1918. godine*, Novo Miloševo – Pančevo – Sirig, 51.

³⁹ NJEGOVAN, *Prisajedinjenje Vojvodine Srbiji*, 215–216; NEMET – MICIĆ, *Banat – novembar 1918. godine*, 51.

⁴⁰ Zapisnik br. 2 Mađarskog nacionalnog odbora u Nadbečkereku, 4. novembar 1918. DR. LÖBL, „A Nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács jegyzőkönyvei“, 423.

cija ukazuje na to da su oni tako znali da srpska nacionalna garda još nije konstituisana. Samo posle nekoliko dana, list *Torontal* 8. novembra izveštava o tome da su konstituisali nacionalnu gardu i dodaje da se zapovedništvo nalazi u dvorišnoj zgradi srpske crkve, a da se centar za Mađare nalazi u staroj zgradi suda. Međutim, u listu nismo našli nikakvo izveštavanje o osnivanju Srpskog nacionalnog odbora, ali su redovno objavljivane informacije o delovanju Srpske narodne garde. Prema pisanju lista, potpukovnik Vejnović je, na primer, „na časnu reč“ naveo da je Garda formirana isključivo radi zaštite života i imovine stanovnika grada. Stoga je, na zahtev Srpske narodne garde, Mađarski nacionalni odbor dozvolio isticanje i srpske zastave pored mađarske zastave na Gradskoj kući; takođe, na njihov zahtev stavljeno im je na raspolaganje naoružanje u „umerenoj količini“.

Varadi je više puta razgovarao sa starim kolegom, advokatom Županskim, i „prijateljski“ je pokušao da ga ubedi u to da lokalni Srbi daju podršku radu Mađarskog nacionalnog odbora. Ali Županski, kako je izveštavao Varadijev odbor, izvukao se s time da je im je „novosadski centar direktno zabranio da politički nastupaju“.⁴¹ Župan tokom razgovora nije napomenuo da je zabrana isključivo važila za saradnju s mađarskim organima vlasti. Srpska manjina je već okrenula leđa Budimpešti i gledala prema Beogradu. U prvim nedeljama oktobra se još činilo da će Srbi u Mađarskoj biti zadovoljni i sa širom autonomijom u granicama Mađarske i da nemaju težnju otepljenja. U tom smislu, Kosta Hadži iz Srpske radikalne stranke dao je izjavu za novine *Nepsava* 13. oktobra.⁴² Ali situacija se ubrzo promenila i – paralelno s raspadom Monarhije – Srbi u južnim krajevima održali su više tajnih sastanaka na kojim su prihvatili da iz državno-pravnog aspekta treba raskinuti s Mađarskom i da treba prihvatiti jugoslovensku koncepciju spajanja.⁴³ Ovu tajnovitost Hadži je kasnije objasnio kao njihov strah od odmazde, te su u međuvremenu održavali bliski kontakt sa uspostavljenim Nacionalnim odborom u Zagrebu.

I dok je srpsko stanovništvo grada bilo veoma aktivno u formiranju sopstvenih, srpskih oružanih snaga, Nemci su pokazali malo entuzijazma za pridruživanje narodnoj gardi. Kako je rekao potpukovnik Tibor Vogel, komandant Mađarske narodne garde: „Doživeo sam veći stepen ravnodušnosti od strane Nemaca.“⁴⁴

Prema literaturi na srpskom jeziku, Srpski nacionalni odbor u Nađbečkereketu osnovan je nekoliko dana pre Mađarskog nacionalnog odbora, 31. oktobra, i bio je to prvi srpski nacionalni odbor u Mađarskoj. Srpski nacionalni odbor u Bečkereketu, prema rečima Slavka Županskog, osnovan je „spontano“ 31. oktobra, u zgradi srpske crkve, u užem krugu, uz učešće devetoro ljudi. Za predsednika je izabran advokat Andrija Vasić, a za počasnog predsednika Emil Gavrića, koji je tada još bio u internaciji. Jedan od potpredsednika bio je Županski, koji je kasnije postao predsednik odbora.⁴⁵ Izgleda da su uspeli da sakriju svoje

⁴¹ Zapisnik br. 4 Mađarskog nacionalnog odbora u Nađbečkereketu, 7. novembar 1918. Isti izvor, 427. Varadi i još sedam kolega jamčili su za pouzdanost Županskog posle sarajevskog atentata, tako je izbegavao internaciju. U.: A. SAJTI, *Kisebbségpolitika és társadalomszervezés*, 44.

⁴² Hadžiju je Karolji ponudio ministarski portfelj, ali on nije prihvatio. RAKIĆ, Lazar (1986), *Jaša Tomić (1856–1922)*, Novi Sad, 285.

⁴³ KONČAR, Ranko (2008), „Vasa Stajić és a Vajdaság Szerbiához csatolása 1918-ban“, *Létünk* 38, 3, 18–24. 21.

⁴⁴ Zapisnik br. 6 Mađarskog nacionalnog odbora u Nađbečkereketu, 8. novembar 1918. U.: DR. LÖBL, „A Nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács jegyzőkönyvei“, 430.

⁴⁵ Opširno vidi ĐUKANOV, Milan (2010), *Prvi Srpski narodni odbor 1918*, Zrenjanin – Beograd.

osnivanje od Mađarskog nacionalnog odbora i mađarske javnosti grada, jer vest o njihovom osnivanju nije izašla u gradskim novinama. Tajnovitost je svakako bila povezana s činjenicom da je Srpski nacionalni odbor, koje je u međuvremenu osnovano u Novom Sadu, izdalo direktivu novoformiranim srpskim nacionalnim odborima da Srpski narodni odbor samo njih slušaju.⁴⁶

Mađarski nacionalni odbor je za svet izjavljivao da je saradnja između mađarske i srpske narodne garde „najskladnija“. Kako bi izbegavali eventualni sukob, označili su onu graničnu liniju gde dve narodne garde mogu patrolirati. Do ulaska srpske vojske u vlast u gradu, red su održavale dve paralelne oružane garde i dva nacionalna odbora.

Srpska narodna garda nije položila zakletvu Mađarskom nacionalnom odboru, nego u međuvremenu osnovanom Srpskom nacionalnom odboru. Srpska narodna garda, čiji je broj dostigao 400, već prvog dana je morala da reši ozbiljan zadatak, jer je trebalo da zavede red među pljačkašima jednog rekonvalescentnog odreda koji je bio u gradu na oporavku, od kojih su 16 vojnika uhapsili. Imali su i akciju zbog zablude: kod drvarnice nazvane Kurlender greškom su pomislili za prevoznike koji su prevozili već plaćeno drvo da su pljačkaši.⁴⁷ Između srpske i mađarske nacionalne garde prvih dana su uspešno izbegli ozbiljnije nesuglasice, mada nije bilo ni ozbiljnije saradnje među njima. U praksi međutim, paralelno delovanje starih i novih institucija, podela novih organa vlasti po mađarskim i srpskim nacionalnim principima, suzdržani odnos nemačkog i rumunskog stanovništva u gradu u vezi s novim promenama, povlačenje 15. udruženog pešadijskog puka i nemačkih vojnih jedinica, drastično smanjenje broja žandarmerije i policije (u ovoj kriznoj situaciji, na primer, načelnik gradske policije Vidor Deak otišao je na produženi odmor!), ni snabdevanje grada nije bilo obezbeđeno, niti su bile obezbeđene gradske javne usluge. Neizvesna budućnost stavila je Mađarski nacionalni odbor u Bečkereku pred ozbiljan zadatak i na proveru snaga, a krhak mir između mađarske i srpske narodne garde i između dva nacionalna odbora bio je na ozbiljnom testu.

U Bečkereku nije bilo većih pljački ili ustanaka. Ali nije bilo tako u selima. Zbog pljačke i pobune Nacionalni odbor u Budimpešt, 2. novembra proglasio statarium za celu državu, a Banatski nacionalni odbor u Temišvaru 6. novembra proglasio je statarium i za tri županije.⁴⁸ U celoj državi ljudi su se ponašali bečarski, obračuni, razbojništvo i pljačke su zagorčavali život imućnijih ljudi, kao i život starijih činovnika koji su bili predstavnici stare vlasti, a naročito su zagorčavali život javnih beležnika. Njih su pogotovo mrzeli vojnici koji su se vratili iz rata, jer su za vreme rata beležnici delili papire za oslobađanje od vojne obaveze, delili ratnu novčanu pomoć, imali su ozbiljnu ulogu u javnom snabdevanju i tako dalje. U celoj zemlji, jednu trećinu beležnika oterali su iz službe, mnogi su platili životom u ovom neredu.⁴⁹ Na primer u naselju Dobrici gde su u većini živeli Srbi, vojnici povratnici su bili naoružani oružjem koje su uzeli od žandarmerije i zajedno s meštanima su otišli pred opštinsku kuću, razbili su prozore, pljačkali i hteli da uhvate Dušana Jankovića, glavnog

⁴⁶ RAKIĆ, *Jaša Tomić (1856–1922)*, 291.

⁴⁷ *Torontál*, 8. novembar 1918. Védjük meg a várost [*Zaštitimo grad*]. Fabrika ulja u Nađbečkereku posebno je organizovala civilnu gardu od 80 članova. U okviru narodne garde organizovali su i jedan đački odred.

⁴⁸ *Torontál*, 6. novembar 1918. Erélyes jogszabályok Torontál megyében [*Stroge odredbe u županiji Torontal*].

⁴⁹ HATOS, *Az elétkozott köztársaság*, 180–181.

beležnika, jer su ga optužili da njihovim porodicama nije isplatio ratnu novčanu pomoć. Glavnom beležniku koji se skrivao sa svojim sinom, lokalni Romi su ponudili svoju pomoć, naravno za malu „novčanu nagradu“. Polovina od traženih hiljadu kruna je isplaćena, u ono vreme to je bio pozamašan iznos (skoro pola plate zamenika beležnika). Janković je to i isplatio, ali nije mu bilo spasa. Na stanici su ga vojnici sustigli i jedan od njih ga je na smrt ubo bajonetom.⁵⁰

U Starom Bečeju, gde je mađarsko-srpsko mešovito stanovništvo živelo, Srbi su dobošarski proglasili da mađarski Jevreji više ne mogu stupiti na tlo grada.⁵¹ Pozorišni ansambl Lasla Brukner Betlena, dok su putovali od Nađbečkereka do Sombora, opljačkali su u vozu. U Melencima, na primer, streljali su dvadeset, a u Novom Bečeju 18 pljačkaša. U Kumanu je bio još veći broj pogubljenih bandita – izveštava Torontál.⁵²

U Nađbečkereku, i Mađarski nacionalni odbor bio je primoran da se bavi tim problemom. Predsednik Varadi, na sednici 5. novembra, obavestio je odbor da su prema njegovom saznanju „svugde u županiji pljačke“. Ovi tužni događaji još nemaju nacionalni karakter, jer su u većini slučajeva izvršeni protiv beležnika u naseljima, zato što se protiv njih probudio pravedan ili nepravedan bes naroda. Navodi se primer slučaja Crepaje, gde je Srpski nacionalni odbor oterao beležnika; izjavili su da koriste pravo za samoopredeljenje naroda i da žele da se priključe Srbiji.⁵³

Zapisnici sa sastanka Mađarskog nacionalnog odbora potvrđuju da je MNO smatrao da su njegovi glavni zadaci održavanje reda, organizacija nacionalne garde i organizacija javnog snabdevanja. Vlada je pitanje javnog snabdevanja stavila u nadležnost podžupana, a nacionalni odbor, posredstvom svog pododbora, nastojao je da gradu obezbedi i reši pitanje snabdevanja. Pripazili su na to da za ovaj zadatak zadužuju one pojedince „koji su bili popularni u zajednici“, naročito je bilo to važno „kada se dogodilo da je brašno koje su delili bilo lošeg kvaliteta, gorko i crno“.⁵⁴ Da to pitanje reše, formirali su odbor za društvenu ishranu. Prema zapisnicima, deficitarnu robu su pokušali iz raznih i neverovatnih mesta da nabave, na primer, od nemačkih jedinica koje su prolazile kroz grad, kupili su žitarice i automobile za nacionalnu gardu. Važan zadatak je bio i podela petroleja.⁵⁵ Mađarski nacionalni odbor je hteo da uvodi nove poreze i pored toga što im je to Budimpešta izričito zabranila, ali ovo se nije desilo „s obzirom na promenu situacije“, srpske trupe bile su već blizu i predmet je skinut s dnevnog reda.⁵⁶

Kada su srpske trupe već bile u Pančevu, 10. novembra, ali dok se još nije potpisalo beogradsko primirje, dakle dok su dve zemlje formalno još bile u ratnom stanju, Mađarski nacionalni odbor strahovao je da će između nemačkih jedinica koja su bile u povlačenju i srpske vojske doći do sukoba i da će se ceo grad tako pretvoriti u bojno polje. Dogovorili su se sa Srpskim nacionalnim odborom i doneli odluku da pošalje zaseban voz s belom

⁵⁰ Torontál, 7. novembar 1918. Mi történt Kevedobrán? [Šta se dogodilo u Dobrici?]

⁵¹ HATOS, *Az elátkozott köztársaság*, 183.

⁵² Torontál, 6. novembar 1918. Erélyes rendszabályok Torontál megyében [Stroge mere u Županiji Torontál].

⁵³ Zapisnik broj 3. Mađarskog nacionalnog odbora 5. novembar 1918. U. DR. LÖBL, „A Nagybecskerekki Magyar Nemzeti Tanács jegyzőkönyvei“, 423–424.

⁵⁴ Zapisnik broj 6. Mađarskog nacionalnog odbora 8. novembar 1918. U. isto, 430.

⁵⁵ Zapisnik broj 5. Mađarskog nacionalnog odbora 7. novembar 1918. U. isto, 427–429.

⁵⁶ Zapisnik broj 6. Mađarskog nacionalnog odbora 10. novembar 1918. U. isto, 432.

zastavom u Pančevo, s pregovaračima i predlogom da srpska okupatorska vojska uspori svoj pohod kako bi se izbegli eventualni sukobi. Zadatak je pripao Aleksiću, glavnom arhivaru, a u ime Srba za Pančevo je otputovao Slavko Županski. Aleksićev izveštaj ne nalazimo u zapisniku, samo smo saznali da su po njega išli autom, pošto su nemačke trupe u povratku rasklopile železničke šine. Varadi je podneo izveštaj o informacijama koje je dobio od Županskog, gde stoji da kod pančevačkih srpskih jedinica komandant održava propisani red i njegov cilj je da i u Nađbečkereku bude red i mir. Plan je bio da će preuzeti gradsku administrativnu službu, ali su želeli da izbegnu konfrontaciju, jer ugledni Srbi ljubomorno kontrolišu situaciju, kako se svečani ulazak srpske vojske ispred lokalnih Srba ne bi pokvario narušavanjem reda.⁵⁷ *Torontal* je pomno pratio pregovore Karoljijeve vlade u Beogradu. Kao što je poznato, ona nije uspeła da potpiše poseban mirovni ugovor sa Antantom, već je potpisana samo vojna konvencija. To je značilo da nisu uspeli da postignu da novu mađarsku vladu tretiraju kao predstavnike nezavisne, demokratske Mađarske, koji nisu odgovorni za rat, a rasprišla se njihova nada da će kao rezultat pregovora teritorijalni integritet Mađarske biti očuvan. Tokom pregovora, mađarska delegacija morala je da se suočava s ponižavajućim scenama,⁵⁸ a nacrt konvencije koji im je dostavljen sadržao je takve odredbe koje su predviđale rasparčavanje Ugarske. Karolji je saopštio generalu Franšeu d'Espereju, glavnom zapovedniku Istočnih snaga Antante, koji je vodio pregovore: „Ako ovo potpišemo, obesice nas u Pešti čim se vratimo“.⁵⁹ Nisu ni potpisali, nego su otputovali kući. Ali barem su postigli to da je Franše d'Esperej prosledio u Pariz njihov telegram, u kojem su molili da Antanta barem do sklapanja mirovnog sporazuma obezbedi teritorijalni integritet Mađarske prema Češkoj, prema Jugoslaviji i prema Rumuniji. Zauzvrat, Karolji je obećao da će se do tada „bratski“ raspodeliti na teritorijama gde žive manjine s tamošnjim nacionalnim odborima. Rezultat ovih pregovaranja bio je da su u sporazumu, gde su već bili označili južnu demarkacionu liniju, i pored oštrog protivljenja Srba upisani i oni često spominjani pasusi da na budućim okupiranim teritorijama ostaje mađarska administracija. Tačan tekst sporazuma glasi: „Trupe mađarske vlade povlače svoju vojsku prema severu od Velikog Samoša, Gornji tok – Bistrica – Moriš (selo) – a tok Moriša do ušća Tise – Subotica – Baja – Pečuj (u ovim gradovima nema mađarskih jedinica) – do toka Drave i granice Slavonije i Hrvatske. Evakuacija se izvršava u roku od osam dana. [...] Administrativna vlast za građane ostaje u nadležnosti sadašnjih vlasti.“⁶⁰ Beogradska vojna konvencija ne odnosi se na Prekomurje i na Međimurje. Situacija u Banatu bila je komplikovana, jer tamo su se sukobili rumunski i srpski zahtevi. Sporazum od 13. novembra s mađarske strane na kraju je potpisao Bela Linder, smenjeni ministar odbrane, tada političar bez portfelja, sa srpske strane vojvoda Živojin Mišić, načelnik generalštaba, a sa strane Antante – Pol Prosper Henris, general.

U pismu koje je napisao 12. novembra američkom ministru inostranih poslova Robertu Lansingu, Karolji je strastveno protestovao protiv raskrinkavanja države: „a rana koja krvari,

⁵⁷ Zapisnik br. 9. Mađarskog nacionalnog odbora 12. novembar 1918. U. isto, 433–434.

⁵⁸ Sletanje delegacije u Beograd, iz kojeg su se nemačke trupe evakuisale s belom zastavom, Srbi su dočekali velikim ovacijama, ali se Franše d'Esperej s njima nije ni rukovao, niti ih je pozvao na večeru. HATOS, *Az elátkozott köztársaság*, 274–275.

⁵⁹ HATOS, *Az elátkozott köztársaság*, 275.

⁶⁰ Tekst Beogradske konvencije objavljen je u ÁDÁM, Magda – ORMOS, Mária (ur.) (1999), *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1918–1919*, Budapest, 16–18.

što ste namenili Mađarskoj kao kaznu, nikada više neće zarasti, i mir u regiji večno će biti u grozničavom stanju“.⁶¹ Karoljijeve iluzije u vezi sa Antantom bile su se raspršile.

O pregovorima je list *Torontal* detaljno izveštavao: čitaoci su saznali i to da su u vreme beogradskih pregovora, ali pre potpisivanja, Česi već na severu krenuli u napad, Rumuni u Transilvaniji, srpske trupe su i dalje napredovale i 9. novembra su ušle u Petrovaradin i u Novi Sad. List citira Karoljija, koji je već otputovao kući s pregovora, i u ovoj opasnoj situaciji je tražio od Nacionalnog odbora odobrenje za potpisivanje ponižavajućeg beogradskog sporazuma, jer „preti nam opasnost da će se teritorija Mađarske pretvoriti u poprište ratnog dejstva“, ili kako je rekao – na osnovu potpisanog dokumenta možemo protestovati protiv nasilja, „obraćujući se kulturnim zemljama“.⁶²

Suprotno slučaju Čeha i njihovom ulasku na teritoriju Slovačke i slučaju ulaska Rumuna na teritoriju Transilvanije, jedino su okupaciju južnih teritorija Mađarske regulisali. Istina, nisu to rešili željenim primirjem, već samo vojnom konvencijom koju je prilikom sklapanja samo mađarska vlada shvatila ozbiljno. Sporazum je i dan-danas tema žustrih diskusija u mađarskoj historiografiji. Beogradska vojna konvencija u očima Antante već prilikom potpisivanja bila je devalvirana, a srpske trupe su nastavile napredovanje na ugarsku teritoriju, i ne pored protesta francuskog vrhovnog komandanta koji je potpisao Beogradski sporazum, već uz njegovo odobrenje.⁶³ Okupirali su one teritorije na koje su tokom mirovnih pregovora položile svoj zahtev.

Slično Karoljijevoj vladi, i Nacionalni odbor Nađbečkereka imao je iluzije u vezi sa Antantom, a u skladu s direktnim uputstvima vlade, nisu mogli a da ne naglase da srpske trupe ne dolaze kao osvajači, već s „miroljubivim namerama“. Kada su Srbi, 11. novembra, već osvojili i Pančevo, protiv onih koji su širili lažne vesti, i koji su već videli sebe na telegrafskim žicama ili u kamenolomu u Srbiji ili u Albaniji, *Torontal* je u dugačkom članku objasnio da Srbi nemaju nameru da odvede u rudnike olova sinove onog naroda koji je već položio oružje. „Ove kukavice“, pisao je list ogorčeno, „neka nose dalje svoje prnje, jer mi smo iza njih i javno ćemo žigosati ove podmukle pacove“.⁶⁴ Uzbuna koja je izbila u gradu podstakla je poručnika Agoštona Janka da pošalje kapetana žandarmerije Lajoša Nađa u Pančevo. Na njegovo izrazito insistiranje, lokalni komandant srpskih trupa rekao mu je i to je poručio i preplašenim stanovnicima Nađbečkereka, da su došli preko Dunava da „mirno zauzmu deo okruga“. Kako su kazali, funkcionere su ostavili na svojim mestima na okupiranim teritorijama, „samo su im pridodali svoje ljude od poverenja“.⁶⁵ Tog dana, u Nađbečkereku, u *Klubu Mozgo*, imali su na programu mađarski film *Hazugság* (Laži), u „provetrenoj prostoriji“, i s „muzikom prve klase“.

⁶¹ Károlyi, a magyar népkormány miniszterelnöke Lansing amerikai külügyminiszterhez, 1918. november 12. [*Pismo Karoljija, premijera mađarske narodne vlade, američkom ministru spoljnih poslova Lansingu, 18. novembar 1918. g.*]

⁶² *Torontál*, 11. novembar 1918. A Nemzeti Tanács támogatója a kormányt [*Nacionalni odbor podržava vladu*].

⁶³ U vezi sa sporazumom, postoji bogat materijal, a ukazujem samo na dva članka: Maria Ormoš (ORMOS, Mária [1979], „A belgrádi katonai konvencióról“, *Történelmi Szemle* 1, 12–38) i Arpad Hornjak (HORNYÁK, Árpád [2000], „A belgrádi katonai konvenció“, *Világtörténet* 2, 74–84).

⁶⁴ *Torontál*, 11. novembar 1918. Gyávák, kishitűek [*Kukavice, malodušnici*].

⁶⁵ *Torontál*, 11. novembar 1918. A szerbek Pancsován [*Srbi u Pančevu*].

Posle dva dana, 13. novembra, činovnici županije Torontal položili su zakletvu za Karoljijevu vladu i za nezavisnu Mađarsku. Istog dana, Imre Varadi, predsednik Mađarskog nacionalnog odbora, objavio je duži članak u *Torontalu*, u kojem je odgovorio u ime Mađarskog nacionalnog odbora na poziv budimpeštanskog Nacionalnog odbora, da se izjasne u vezi s republičkom državnom formom. Kako je on pisao: „U našim očima može postojati samo jedan interes: samo i isključivo interes Mađarske. A interes naše zemlje može se adekvatno obezbediti samo ako se volja države može izraziti u obliku ustava, koji odgovara sadašnjem duhu sveta.“ Stoga se Mađarski nacionalni odbor Nađbečkerekka odlučio za republički oblik vlasti „nakon duboke, ozbiljne rasprave“. U svom telegramu Nacionalnom odboru u Budimpešti, oni su napisali da su „sa neograničenim entuzijazmom, sa demonstrativnom jednoglasnošću“ izjavili kako će budući oblik vladavine Mađarske biti republika.⁶⁶ Zapisnik sa sednice Mađarskog nacionalnog odbora od 12. novembra zaista dokazuje da su se svi saradnici „bez zadržke“ zauzeli za republiku. Postavljalo se kao pitanje da li – s obzirom na to što Mađarski nacionalni odbor ne predstavlja sve građane grada – prilikom odluke treba pozvati i Srpski nacionalni odbor. Na to je Varadi rekao: „Više puta smo pokušavali da sarađujemo sa Srpskim nacionalnim odborom, ali svaki put smo dobijali negativan odgovor sa izjavom da Srpski odbor ne učestvuje ni u kakvom političkom radu.“⁶⁷

Sledeći sastanak Mađarskog nacionalnog odbora održan je 13. novembra, u senci zlokobnih vesti – predsednik Varadi je najavio da se sutra očekuje ulazak srpskih trupa. Srpski nacionalni odbor je već pripremio njihov doček, kasarna je bila rezervisana za vojnike, a oficiri su planirali da se smeste kod srpskih porodica. Čini se da približavanje srpskih trupa nije izazvalo strah samo kod građana grada, već su ga se plašili i članovi odbora. Prema navodima iz zapisnika, jedan od članova njihovog saveza izrazio je nadu da će „komandant okupatorske vojske pokazati liberalniji postupak prema Odboru“. Plašili su se i da bi usled okupacije veza između članova odbora mogla da bude prekinuta, pa su između sebe izabrali šestočlanu komisiju „radi opreznosti“.⁶⁸

Mađarski nacionalni odbor se sastao i 15. novembra, dan uoči srpske okupacije grada. Gradonačelnik Perišitš je istog dana u gradskim novinama objavio poziv u kojem od građana traži da „srpsku okupatorsku vojsku prihvate mirno, da pokažu ljubazan i prijateljski odnos prema njima, da izbegavaju bilo kakve sukobe i otpore i da se ne protive razoružanju“.⁶⁹ Iz zapisnika se vidi da nisu želeli da se taj događaj desi spontano, nego su se mađarski i srpski nacionalni odbori dogovorili da umesto bolesnog gradonačelnika „umarširanje“ primi Bela Štros, glavni beležnik i zamenik gradonačelnika, a zatim će nastaviti put do Skupštine, u salu za sastanke gde će srpskog komandanta primiti članovi Mađarskog i Srpskog narodnog odbora, a dva predsednika, Varadi i Županski, održaće govore.

Zamoliće srpske trupe da održavaju red u gradu i da obezbede sigurnost imovine.

U međuvremenu, srpska garda je već stupila u akciju a da se nije dogovorila s Mađarskim nacionalnom odborom. Već dva dana pre zauzimanja grada, 15. novembra, zauzeli su

⁶⁶ *Torontál*, 12. novembar 1918. A Nagybecskerekki Nemzeti Tanács határozata [Odluka Nacionalnog odbora u Nađbečkerekku].

⁶⁷ Zapisnik br. 9. Mađarskog nacionalnog odbora, Nađbečkerek 12. novembar 1918. U.: DR. LÖBL, „A Nagybecskerekki Magyar Nemzeti Tanács jegyzőkönyvei“, 43.

⁶⁸ Zapisnik br. 10. Mađarskog nacionalnog odbora, Nađbečkerek 12. novembar 1918. Isto mesto.

⁶⁹ *Torontál*, 15. novembar 1918. Ma jönnek a szerb előrsök [Danas dolaze srpski izvidnici].

telegrafsku centralu, „tamo je iza svake gospođice stao naoružani vojnik, a za to vreme jedan oficir cenzurisao je tekstove telegrama koji su poslani ili koji su tek imali da budu poslani, i on je određivao koji telegram može da ide a koji ne. [...] administracija je napustila zgradu pošte i nisu hteli da rade sve dok vojska ne ode.“ Na ovu vest, javila se i ona ideja da bi trebalo razoružati srpsku gardu, to jest, bilo je i takvih mišljenja da „se lek protiv nasilja sopstvenih sunarodnika mora tražiti od komandanta okupatorske armije“. Na to je reagovao Varadi i u suštini opravdao korake Mađarskog nacionalnog odbora, rekavši da je „odbor kada bi nešto preduzeo, uvek bio pod uticajem događaja. Osvrćući se na ono što se već dogodilo, danas bi to moglo da se uradi na osnovu drugačije odluke, međutim mora se konstatovati da je Nacionalni odbor već postigao to da do danas nije bilo kontradiktornosti između celokupnog stanovništva grada, tj. u gradu je mir, pljačke do sada nisu počele.“ Potom je dodao kako i on smatra da će se žalba na nasilje morati uputiti komandantu okupatorske vojske, međutim, preporučuje da odluka zavisi od daljeg razvoja događaja.⁷⁰ Kasniji događaji su pokazali da se to moralo činiti prilično često.

Srpske trupe su u nedelju, 17. novembra, zauzele grad. Osam stotina „prilično dobro naoružanih srpskih vojnika“, jedinica Moravske divizije, stiglo je železnicom s pukovnikom Dragutinom Ristićem, komandantom brigade.⁷¹ Među oficirama su bili jedan francuski i jedan italijanski oficir. Zoltan Perišitš, gradonačelnik, primio ih je na železničkoj stanici u fabričkoj zoni i u svom govoru koji je održao na srpskom jeziku, zamolio ih je da održavaju red u gradu. Posle toga, u ime Srpskog nacionalnog odbora, pozdravio ih je Slavko Županski nakon čega je pevao srpski hor, a jedna dama je u ime srpskih žena predala cveće Ristiću. Pukovnik je u svom odgovoru naglasio „da će se red održavati, jer nisu došli s neprijateljskim namerama, nego da odbrane opšte narodno oslobođenje“. Svečana ceremonija prijema dalje je protekla u duhu sporazuma Mađarskog nacionalnog odbora i Srpskog nacionalnog odbora. Ristić i komisija za prijem otišli su u veliku salu županije, a kako je naglasio *Torontal*, podžupan je „iz učtivosti“ prepustio svečani prijem.⁷² Ovdje je podžupan Agošton Janko sledećim rečima pozdravio pukovnika: „Vaša Ekselencija i njegove hrabre trupe došli su u županiju Torontal da zauzmu ove oblasti na osnovu uslova primirja kako bi osigurali prekid neprijateljstva. Dakle, ne vidimo vas kao neprijatelja, već kao dobrog prijatelja.“⁷³ Posle je Varadi ustao i održao govor u kojem je objasnio komandantu svrhu osnivanja Mađarskog nacionalnog odbora. Odbor je osnovan, kako je rekao, „da bi proveravao stalnu vladavinu mađarskih zakona i da obezbedi živote i imovinu naših građana. Koliko mi je poznato – nastavio je on – sada zaključeni uslovi primirja obezbeđuju i dalje

⁷⁰ Zapisnik br. 11. Mađarskog nacionalnog odbora, Nađbečkerek 15. novembar 1918. DR. LÖBL, „A Nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács jegyzőkönyvei“, 437.

⁷¹ Dragutin J. Ristić (1872–1959), srpski profesionalni vojnik. U prvom svetskom ratu pukovnik, 1923. divizijski general. Godine 1927. je penzionisan.

⁷² Predaja velike Županijske sale izazvala je burnu raspravu u Mađarskom nacionalnom odboru. Predlog poslanika izglasan je u odnosu 16:14, a Srpskom narodnom odboru je poslat sledeći tekst odluke: pošto je poslanik već „načelno“ odlučio da dozvoli korišćenje sale za prijem, Mađarski nacionalni odbor „ne može da se suprotstavi podređenoj odredbi donetoj pod njegovom nadležnošću, ali naglašava da se iz ove čisto učtive činjenice ne mogu izvući politički zaključci“. Zapisnik br. 12. Mađarskog nacionalnog odbora u Nađbečkereku, 16. novembar 1918. DR. LÖBL, „A Nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács jegyzőkönyvei“, 439.

⁷³ *Torontal*, 18. novembar 1918. Nagybecskerek megszállása [Okupacija Nađbečkereka].

funkcionisanje mađarske javne uprave i na okupiranoj teritoriji Mađarske“. Zatim je, kao „vođu neneprijateljske invazione sile, s punom verom u njegovo viteštvo“, zamolio Ristića da „ljubazno uzme celo stanovništvo grada pod svoje pokroviteljstvo“ radi zaštite života i imovine. Za to je ponudio pomoć Mađarskog nacionalnog odbora. Pukovnik je odgovorio: „Već poznajem dr Varadija, znam da je on uvek bio pravi prijatelj Srba, pa treba da saradujemo i da se ujedinito i da održimo red“. Posle se Ristić s balkona županije kratko obratio okupljenom narodu, većinom su to bili srpski građani i vojnici.

Ovu scenu je zabeležio i jedan fotograf iz tog doba. Opsada grada protekla je bez sukoba, ali su zbog pozdravnog pucnja tri građanina bila povređena.⁷⁴

Kao što smo videli, u govorima mađarske strane pogrešno su nazivali beogradsku vojnu konvenciju prekidom vatre, a kao i Karoljijeva vlada, i gradonačelnik i predsednik Mađarskog nacionalnog odbora uljuljkali su se u uverenju da će okupacija biti privremena i da će beogradska vojna konvencija biti ispoštovana u za njih najvažnijem pasusu, odnosno „da će ostati pravni poredak zasnovan na mađarskim zakonima“ a javna uprava će ostati u rukama mađarskih organa u skladu s propisima. Međutim, morali su pretrpeti teško razočarenje – sve nade su nestale. Posle okupacije, za dva dana, 19. novembra (na oglasu je datum po starom računanju vremena 4. novembar, znači pravi datum donošenja odluke je 17. novembar), na ulicama grada su se pojavila obaveštenja na srpskom jeziku s potpisom pukovnika Ristića, u kojima je uveo skraćenu presudu u ime okupatorskih srpskih trupa, naredio obaveznu predaju oružja i municije od neprijateljskih trupa, garantovao ličnu i imovinsku bezbednost građana ako se pridržavaju srpskih zakona; propisao je obavezu javljanja srpskim vlastima – austrijskim, nemačkim i mađarskim oficirima i sva ovlašćenja prenetu su na Srpski nacionalni odbor.⁷⁵

Mađarski nacionalni odbor ponovo je zasedao 25. novembra, u razmaku od samo nekoliko dana, zbog „paralizujućeg dejstva događaja koji su se odigrali“. Ovde je Varadi obavestio članove odbora da je „zbog nekih zloupotreba srpske garde“ proteklih dana nekoliko puta protestovao kod Ristića, koji ga je obavestio da mu nije poznato da u gradu deluje Mađarski nacionalni odbor, pa je čekao njihovo javljanje. Tada je Varadi, zajedno sa članovima veća i nekim uglednim građanima grada, posetio pukovnika i kolektivno su protestovali protiv prenošenja vlasti na Srpski nacionalni odbor i – kako stoji u zapisniku – „oni su pomoću oružanih snaga preuzeli vlast i gradsku kuću i županiju, oružjem su zauzeli celu administraciju i isterali službenike, i na taj način paralizovali administrativni rad“. Nakon što je izgovorio ove reči, Varadi je zamolio pukovnika da „vрати sve službe, da svi službenici – koji su zajedno sa svojim porodicama izloženi nemaštini u ovom sve oštrijem zimskom vremenu – budu vraćeni na posao; zatražio je i obnovu pošte i telegrafa kao i železničkog saobraćaja i pošto se sve više nereda dešava pod imenom Srpske građanske garde, zatražio je da se ona razoruža i zameni organizacijom gradske policije, a u organizaciji treba voditi računa i o nacionalnom sastavu stanovništva“.⁷⁶

Ristić se ovoga puta branio time da „iako je u gradu već sedam dana, ovo veće ga nije posetilo, jer bi inače izdao pomenutu naredbu tako da se vlast prenese srpskom i mađarskom

⁷⁴ Isto mesto. *Torontál*, 18. novembar 1918. Három sebesültje van a tegnapi lövöldözésnek [*Tri građanina ozleđena u jučerašnjoj pucnjava*].

⁷⁵ Naredba O. Br. 225. Veliki Bečkerek, 4. novembra 1918. god. Arhiv Varadi, bez broja (ćirilica).

⁷⁶ Zapisnik br. 13. Mađarskog nacionalnog odbora, 25. novembar 1918. DR. LÖBL, „A Nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács jegyzőkönyvei“, 440.

nacionalnom odboru“. On je potom, uz svoje objašnjenje koje je bilo daleko od istine, dodao i to da je „formulacija manifesta pogrešna, jer je shvatio da je nadležnost Srpskog narodnog odbora potrebna kako bi on raspolagao nad samim sobom, imajući u vidu da je to bio jedini odbor koji se je uz dostavljen spisak članova sâm prijavio kod njega“. Nakon ovih Ristićevih reči, Varadi je podsetio pukovnika na to da se on na svečanom prijemu, priređenom povodom njihovog ulaska u grad, predstavio kao predsednik Mađarskog nacionalnog odbora i citirao svoj tadašnji govor, a potom zatražio protivmere zbog ekscesa koji su sve izraženiji u gradu. Ristić je tada obećao da će istog dana organizovati sastanak na kojem će se razgovarati o problemima, na koji će pozvati podžupana, direktora finansija i predsednike oba nacionalna odbora. Ristić je pokušao da se izvuče iz mreže sopstvenih laži, priznajući da je pogrešio: „zato se izvinjava, ali oni ne mogu da se mešaju u stvari koje su se dešavale, jer on ne može da interveniše zbog unutrašnjih stvari grada; o njima treba razgovarati sa Srpskim nacionalnim odborom“. Prihvatio je Varadijev predlog da predsednici oba nacionalna odbora, u njegovom prisustvu, razgovaraju o problemima. Varadi je govorio i o potrebi da više ne bude cenzure (na primer, *Torontal* se posle okupacije danima pojavljivao s praznim mestima na listovima i bio je cenzurisan), ali tu nije postigao uspeh. Sastanak koji je bio obećan takođe nije bio organizovan.⁷⁷ Gorecitirano Ristićevo objašnjenje Varadi je na sledećoj sednici Mađarskog nacionalnog odbora suzdržano nazvao „debelom prevarom“.⁷⁸ O pukovniku i o Mađarskom nacionalnom odboru detaljno je pisao i *Torontal* od 25. novembra 1918.⁷⁹

Odbor je na kraju prihvatio predlog da se o ekcesima napravi zapisnik i da ga pošalju pukovniku Ristiću, Otu Rotu – vladinom povereniku u Temišvaru,⁸⁰ vojnom komandantu Temišvara, mađarskoj vladi i da plakatima obaveste gradsko stanovništvo da se ne pridržavaju protivzakonitih odluka Srpskog nacionalnog odbora. Sumorna atmosfera sastanka tek je donekle razbijena kada je Varadi saopštio da je nakon „dugog ishodovanja“ postigao to da dva službenika Uprave za finansije mogu otputovati u Budimpeštu da donesu plate za administraciju.⁸¹

Sledećeg dana, na sastanku održanom 26. novembra, Mikloš Hohštraser, predsednik Nemačkog nacionalnog odbora, saopštio je na narodnom zboru, na kojem je učestvovalo oko 800 ljudi, da je Nemački nacionalni odbor osnovan i da ima 41 člana.⁸² Bilo je to veoma značajno u to vreme, jer su hteli da dokažu komandantu srpskih okupatorskih snaga da Srpski narodni odbor ne predstavlja većinu građana grada, jer većinu čine Mađari i

⁷⁷ Zapisnik br. 13. Mađarskog nacionalnog odbora, 25. novembar 1918. Isto.

⁷⁸ Zapisnik br. 13. Mađarskog nacionalnog odbora, 26. novembar 1918. Isto, 442.

⁷⁹ *Torontál*, 25. novembra 1918. A Magyar Nemzeti Tanács Risztics ezredesnél [*Mađarski nacionalni odbor u Nađbečkereku kod pukovnika Ristića*].

⁸⁰ Oto Rot (1884–1956), advokat, socijaldemokratski političar, predsednik Banatske republike. Istorijat Banatske republike vidi u: KÓKAI, Sándor (2009), „Illúziók és csalódások: a Bánsági Köztársaság“, *Közép-Európai Közlemények* 2 (2–3), 63–74.

⁸¹ Zapisnik br. 13. Mađarskog nacionalnog odbora, 25. novembar 1918. U. DR. LÖBL, „A Nagybecske-reki Magyar Nemzeti Tanács jegyzőkönyvei“, 441.

⁸² Za županiju *Torontal*, Rumunski nacionalni odbor osnovan je 2. decembra 1918. u Nađbečkereku, pod vođstvom advokata Demetera Čiroija, a istog dana su izabrali i svoje izvršno veće. O tom, prepiska u Arhivu Varadija, bez broja.

Nemci.⁸³ Odlučili su i to da će zajednički protestovati protiv ekscesa Srpskog narodnog odbora: tražili su otvaranje javnih ustanova i vraćanje smenjenih činovnika na posao.⁸⁴ Zahtevali su razoružanje i raspuštanje srpske garde i takvu organizaciju gradske policije u kojoj se uzima u obzir i nacionalni sastav stanovništva, a tražili su i vraćanje mađarske nacionalne zastave na gradsku kuću i ukidanje cenzure. Povukli su svoju odluku od prethodnog dana – da pozovu stanovnike grada na nepolušnost u vezi s merama Srpskog nacionalnog odbora. Članovi odbora su se informisali i o krađama što su se dogodile poslednjih dana i o ostalim zloupotrebama Srpskog nacionalnog veća. Na primer, Srpski nacionalni odbor zaplenio je gotov novac i imovinu Austrijsko-mađarske banke i pritom su ukrali i zaplenili i privatnu imovinu koja se nalazila u banci, jer su zanatljive i trgovci grada u toj banci držali svoju ušteđevinu. Usred belog dana su opljačkali stan finansijskog direktora, a otkriveni su tragovi krađe i u drugim službenim prostorijama. Počinioci su – rečeno je oprezno na sednici – „verovatno bili srpski članovi nacionalne garde čija je dužnost bila da čuvaju prostorije zgrade“.⁸⁵ Posle se ispostavilo da je to bilo baš tako.

Protestno pismo sastavio je Imre Varadi u ime Mađarskog nacionalnog odbora. On je u ovom dopisu od 27. novembra sumirao njihove žalbe na osnovu onoga što je rečeno na sastanku. Pre svega, istakao je da je pukovnik – kako je i sâm priznao – „u zabludi“ preneo vlast na Srpski nacionalni odbor, koji ionako nije predstavljao većinu stanovništva grada. Srpska narodna garda je razoružala Mađarsku narodnu gardu, srpske vojne jedinice su zajedno sa Srpskom narodnom gardom „nasilno udaljile sve službenike javne uprave sa svojih funkcija i time nasilno paralisale rad organa javne vlasti“. On je nagovestio da će to imati „nepredviđene ozbiljne, boljševističke posledice“. Napomenuo je i to da je srpska garda, plaćena javnim novcem, opljačkala stan finansijskog direktora (sada bez modifikatora „verovatno“) i kancelarijske prostorije, usred bela dana, a zatim napustila stražarsko mesto i ostavila oružje.

Naposletku, u ime Mađarskog nacionalnog odbora, zatražio je vraćanje državnih službenika na njihove funkcije, momentalno razoružanje i raspuštanje „pobunjene“ Srpske narodne garde, vraćanje mađarske zastave na Županijsku kuću i ukidanje cenzure novina.⁸⁶

⁸³ Prema mađarskom popisu iz 1910. godine, Nadbečkerek je imao 26006 stanovnika, od toga 9148 Mađara, 8934 Srba, 6811 Nemaca, 456 Slovaka, 336 Rumuna (*Nadbečkerek*). U vezi sa etničkim sastavom Banata, vidi KÓKAI, Sándor (2013), „Etnicitás és kulturalizmus a Bánságban (1910)“, *Közép-Európai Közlemények* 6, 1–2, 180–199.

⁸⁴ Iako je službenicima gradske policije prvobitno bilo dozvoljeno da ostanu na svom mestu, novi načelnik je imenovan već 22. novembra. Smenjen je i šef matične službe, a na njegovo mesto postavljen je srpski paroh. Nije dobio pravo venčanja, mladence je samo upisivao u matične knjige. *Torontal* je takođe izvestio da je paroh odbio da venča verenike iz Gornje Mužlje bez matičnog venčanja, jer bi to predstavljalo kršenje mađarskih zakona. *Torontál*, 22. novembar i 29. novembar 1918. *Házasságok esketések nélkül [Brakovi bez matičnog venčanja]*. Narodna uprava je 18. decembra 1918. godine ponovo uspostavila obavezni građanski brak pre crkvenog venčanja i naložila naknadnu registraciju brakova sklopljenih bez prethodnog građanskog venčanja. *Baranya Vármegye Hivatalos Lapja* [Službeni list Baranjske županije] 20. 1. 3. 1919.

⁸⁵ *Torontál*, 27. novembar 1918. Betörök a pénzügyigazgató lakásán [Provalnici u stanu finansijskog direktora].

⁸⁶ Dokument br.13. Pismo Mađarskog nacionalnog odbora pukovniku Dragutinu Ristiću, 27. novembar 1918. U. A. ŠAJTI, *Kisebbségpolitika és társadalomszervezés*, 114–116. Posle devet godina, u

Čini se da je i srpskoj okupatorskoj komandi već bilo prekipelo kada je reč o delovanju Srpske narodne garde koja je neprestano ugrožavala mir grada, te je 30. novembra razoružala i rasformirala ovo telo od oko 300 ljudi i organizovala novu, stočlanu žandarmeriju „isključivo od pouzdanih ljudi“.⁸⁷

Poslednji zapisnici Mađarskog nacionalnog odbora u Nađbečkereku, za koje znam, datiraju od 26. novembra 1918. godine. Međutim, drugi izvori ukazuju na to da je savet nastavio da radi i nakon toga. *Torontal* je još 4. decembra objavio vest da su pod vođstvom Imrea Varadija, predsednika Mađarskog nacionalnog odbora, vlasnici idustrijske zone, direktori banaka i predstavnici radnika održali još u decembru sastanak o pitanjima nezaposlenosti. Znamo i to – iz nekih izvora – za dokument koji je Imre Varadi potpisao 10. decembra, kao predsednik Mađarskog nacionalnog odbora, a pismo je on lično sastavio. Protestno pismo je adresirano na Slavka Županskog, novog glavnog župana Županije Torontal, koga je ustoličila nova vojvođanska regionalna vlada (Narodna uprava za Banat, Bačku i Baranju) 6. decembra.⁸⁸ U tom pismu, saopštavaju glavnom županu odluke narodne skupštine koja je bila održana 10. decembra. Saopštavaju da narodna skupština ne priznaje „Novosadsku srpsku vladu“ tj. Narodnu upravu za Banat, Bačku i Baranju, dakle ne priznaje i tvrdi da je nezakonito i imenovanje glavnog župana. Zato su mađarski stanovnici Nađbečkereka – nastavlja se u odluci – upućeni na uredbe glavnog župana i na liniji su pasivne rezistencije.⁸⁹ Nadalje, obrazlažu zašto je Mađarski nacionalni odbor doneo takav zaključak. S jedne strane, zato što su po ulasku srpske vojske, Srbi – koji su bili u manjini u gradu, ali i u celoj županiji – na „nelegitiman“ način prigrabili vlast, pa je čak i komandant koji zauzeo grad priznao da je „greškom“ predao vlast Srpskom narodnom odboru. Pogrešno tumače i primenjuju princip narodnog samoopredeljenja, pa su stoga i organizovani „ilegalno“, te stanovništvo grada, koje se pridržava mađarskih zakona, imenovanje novog glavnog župana smatra „ništavim“. Takođe, njegovo inaugurisanje je i dalje nezakonito, nastavlja se u pismu uz zakonsku preciznost, pošto su „uslovi primitivija“, odnosno Beogradska vojna konvencija, ipak prepustili upravu na okupiranim teritorijama Mađarima.⁹⁰ Varadijeva nepokolebljiva vera u pravni poredak i zakon ogleda se u sledećoj rečenici pisma: „Efektivno funkcionisanje javnog života i poredak državnog života zasnovani su na istini i na zakonu, a nasilje i teror će srušiti samostvorenu vlast.“⁹¹ Međutim, prema Torontalovom izveštavanju o inauguraciji, koje je objavljeno samo u malim vestima, novi gradonačelnik je preuzeo svoju novu funkciju s „demokratskim principima“, a povodom svoje inauguracije, brojnoj srpskoj publici u velikoj sali Županije rekao je: „građanima svih nacionalnosti – bez obzira na veroispovest – ravnopravnost, slobodu i bratstvo doneće oslobođeni srpski narod“.⁹²

januaru 1939. kada je Varadija kralj Jugoslavije Petar II proglasio je za senatora, Ristić koji je tada već bio u penziji u telegramu je čestitao Varadiju. VÁRADY, „Dr. Várady Imre“, 91.

⁸⁷ *Torontál*, 30. novembar 1918. Feloszlott a szerb Nemzeti Gárda [*Raspuštena je srpska nacionalna garda*].

⁸⁸ Dokument br. 15. Pismo Imrea Varadija Slavku Županskom, 10. decembar 1918. U. A. SAJTI, *Kisebbségpolitika és társadalomszervezés*, 123–124.

⁸⁹ Dokument br. 15. Pismo Imrea Varadija Slavku Županskom, 10. decembar 1918. Isto, 124.

⁹⁰ Dokument br. 15. Pismo Imrea Varadija Slavku Županskom, 10. decembar 1918. Isto, 123–124.

⁹¹ Dokument br. 15. Pismo Imrea Varadija Slavku Županskom, 10. decembar 1918. Isto.

⁹² *Torontál*, 6. decembar 1918. Zsupanszky Szlavko dr. kinevezéséről [*O imenovanju dr Slavka Županskog*].

Nakon toga, međutim, nema ni traga o izveštajima štampe o Mađarskom nacionalnom odboru i o drugim izvorima u vezi s njegovom delatnošću. Ne može se utvrditi kada su tačno bili primorani da prestanu s radom. Verujemo da se njegov prestanak postojanja, čak i u nedostatku tačnog datuma, može povezati s političkim promenama i promenama moći koje se dešavaju u Južnom regionu. Od prvog trenutka okupacije, srpske trupe su se osećale kao da su već unutar poseda, te su vojnu okupaciju transformisale u vlast i u političku asimilaciju. O ovim događajima, sada samo kao naznaka: već 3. novembra, dakle pre ulaska srpskih trupa, na inicijativu Jaše Tomića iz Radikalne stranke, u Novom Sadu, na narodnom saboru, formirali su Srpsku narodnu gardu i Srpski nacionalni odbor, čiji je predsednik bio Jaša Tomić.⁹³ Srpski nacionalni odbor deklarirao se kao protivteža postojećoj mađarskoj administraciji; 24. novembra, parlament formiran od Zagrebačkog nacionalnog odbora konstituise Državu Slovenaca, Hrvata i Srba i objavljuje u ime Vojvodine ujedinjenje sa Srbijom i Crnom Gorom.

Velika narodna skupština u Novom Sadu (u drugom prevodu – Veliki narodni zbor), nakon što su južnonoslovenski političari iz Vojvodine tajno vodili pregovore s Narodnim većom u Zagrebu i vladom u Beogradu, proglasila je 25. novembra prisajedinjenje Bačke, Banata i Baranje Kraljevini Srbiji, uz dodatak da „treba učiniti sve da se ostvari jedinstvena država Srba, Hrvata i Slovenaca pod vođstvom kralja Petra i njegove dinastije“.⁹⁴

Na inicijativu Vase Stajića, koji je ujedinjenje zamislio prisajedinjenjem jugoslovenskoj državi, koje je već bilo proglašeno u Zagrebu,⁹⁵ na predlog Jaše Tomića upisali su stav koji su kasnije toliko pominjali manjinski Mađari, ali ga je nova vlast ubrzo zaboravila. „Nesrbima i neslavenima koji ostaju u našim granicama obezbeđujemo sva prava, preko kojih žele da sačuvaju i razviju svoju nacionalnu egzistenciju kao manjina...“⁹⁶ Nacionalni odbor, koji je bio izabran na sednici, formirao je svoje izvršno telo – Nacionalnu direkciju Bačke, Banata i Baranje, koja deluje kao regionalna vlada. Za predsednika su izabrali Jocu (Jovan) Laloševića.⁹⁷ Nacionalna direkcija je 4. decembra preuzela sve upravne administrativne zadatke na teritorijama pod okupacijom srpske armije. Jedanaest „ministarskih portfelja“ (obrazovanje, unutrašnji poslovi, zdrastvo itd.) obavljali su takozvani poverenici, u drugom prevodu – komesari.

Narodna uprava za BBB 13. januara izdala je uredbu o zabrani nacionalnih odbora 1919. i o preispitivanju ranijeg rada, bez obzira na njihov nacionalni karakter. Dakle, uredbu su izdali nakon što je već prestalo delovanje Mađarskog nacionalnog odbora u Nađbeč-

⁹³ Pre toga, Srbi u Mađarskoj imali su samo jednu legalnu humanitarnu organizaciju, koja se bavila smeštajem dece – Centralni komitet za prihvatanje bosanske dece. Iz te organizacije nastao je novosadski Srpski nacionalni odbor.

⁹⁴ *Spomenica oslobođenja Vojvodine 1918*, Novi Sad, 1929, 56–157.

⁹⁵ O načinu prisajedinjenja i o unutrašnjim debatama postoji bogata literatura. Vidi: RAKIĆ, *Jaša Tomić (1856–1922)*, 288–298; KONČAR, Ranko – MARKOVIĆ, Saša (2009), „Vojvodina između srpske i jugoslovenske opcije u vreme stvaranja Kraljevine SHS“, in BALKOVEC, Bojan (ur.), *Jugoslavija v času. Devetdeset let od nastanka prve jugoslovenske države*, Ljubljana, 93–104; KONČAR „Vasa Stajić és a Vajdaság Szerbiához csatolása 1918-ban“, 18–24.

⁹⁶ Ceo tekst odluke objavio PETRANOVIĆ, Branko – ZEČEVIĆ, Momčilo (1985), *Jugoslavija 1918–1984*, Beograd, 112.

⁹⁷ Jovan Lalošević (1870–1935), somborski advokat, srpski političar Radikalne partije. Pravo je završio u Budimpešti. Bio je predsednik somborskog Srpsko-bunjevačkog nacionalnog odbora, direktor Nacionalne narodne uprave za Banat, Bačku i Baranju.

kereku. Prema uredbi: „U prvim danima mađarske revolucije formirani su nacionalni komiteti, odbori itd. i druge slične organizacije koje su pomagale da se uspostavi mir i red. Međutim, neke od ovih organizacija su prekoračile svoja ovlašćenja i donele i sprovele odluke koje su protivne interesima zemlje.“

Prilikom razmatranja, nastavlja se u uredbi, posebna pažnja se mora obratiti na to „da li je i kako je povređen ili oštećen javni ili nacionalni interes“. Takođe, posebna pažnja mora se obratiti na kontrolu finansiranja nacionalnih odbora (oporezivanje, prikupljanje sredstava), o čemu su bivši predsednici nacionalnih odbora bili dužni da u roku od tri dana pripreme izveštaj za Nacionalnu direkciju, tačnije za poresku upravu.⁹⁸ Nažalost, nismo uspjeli da pronađemo izveštaj Mađarskog nacionalnog odbora Bečkerek. Narodna uprava za BBB je postavljala nove glavne župane to jest načelnike; propisivala tekst zakletve koja se polaže pred novom vlašću, smenjivala i postavljala činovnike, organizovala novu policiju uz pomoć vojske i tako dalje. Delatnost Narodne uprave nije priznala srpska vlada, a posle uspostavljanja prve jugoslovenske vlade (20. decembra 1918) njihovo delovanje je zabranjeno u ime centralizacije vlasti. Uprkos tome, Narodna uprava je nastavila da radi do 11. marta.⁹⁹ Tako je u Nađbečkereku imenovan pomenuti novi srpski gradonačelnik, koji je potom u svom delokrugu imenovao novog gradonačelnika grada Jovana Miljkovića i novog glavnog beležnika Đerđa Berberskog, koji je predstavnik stare administrativne garniture. U broju Torontala od 11. decembra 1918. godine detaljno je objavljen kompletan spisak novoimenovanih županijskih, gradskih i okružnih službenika, što je takođe značilo da su javne službe u gradu, sada pod okriljem nove vlasti, ponovo počele da rade.¹⁰⁰ Međutim, socijalni mir u gradu bilo je teško obnoviti. Pukovnik Ristić je u gradu pogubio devet ljudi zbog pacifističke agitacije među srpskim vojnicima. Kao što možemo pročitati u njegovom dekretu s tim u vezi: u poslednje vreme, među srpskim vojnicima dele se leci „podsticanja na izdaju“, koji pozivaju „hrabre i nepobedive srpske vojnike“ da bace oružje i prekrše zakletvu. Stoga su zarobljeni agitatori izvedeni pred vojni sud, osuđeni na smrt i streljani.¹⁰¹

Prva sednica Gradskog veća, pod rukovodstvom novog srpskog gradonačelnika, održana je 24. decembra. Početak rada novih županijskih i gradskih upravnih organa u suštini je značio likvidaciju dosadašnje mađarske javne uprave, pa je mesec dana nakon osnivanja i Mađarski nacionalni odbor bio prinuđen da prekine s radom. U mesecu kada je u gradu prestala zaraza razornog španskog gripa.¹⁰²

⁹⁸ *Baranya Vármegye Hivatalos Lapja* [Službeni list Baranjske županije], XXII. godište, broj 6–9. 1. mart 1919. 19.

⁹⁹ *Baranya Vármegye Hivatalos Lapja*, XXII. godište, broj 3. aprila 1919. S potpisom Laloševića, saopštenje u kojem se oglasio predsednik Narodne uprave za Banat, Bačku i Baranju sa objavom da ih je beogradska vlada razrešila i njihove resore pripojila beogradskim ministarstvima. Lalošević je pohvalio delovanje Narodne uprave i napisao da se otvorilo nova doba, sa slobodnijim životom i boljom budućnošću. „Ostvarilo se ono o čemu smo dugo maštali i dugo samo sanjali. Konačno smo ujedinjeni sa svojom braćom preko Save, u velikoj, slobodnoj zemlji.“ U vezi s delovanjem Narodne uprave. A. SAJTI, *Impériumváltások, revízió, kisebbség*, 18–19.

¹⁰⁰ *Torontál*, 11. decembar 1918. A közhivatalok újra megkezdzik működésüket [Ponovo će početi da rade javne službe].

¹⁰¹ *Torontál*, 12. decembar 1918. A Torontál megyei szerb megszálló csapatok Parancsnokának Op. 4826. sz. rendelete [Ukaz komandanta srpskih okupatorskih trupa Torontalske županije, op. 4826].

¹⁰² *Torontál*, 21. decembar 1918. Megszűnt a spanyolnátha [Prestao je španski grip]; *Torontál*, 24. decembar 1918. Hírek. Tanácsülés [Vesti. Sastanak veća].

Ukratko, možemo zaključiti da je Mađarski nacionalni odbor u Nadbečkereku počeo da radi usred sloma rata, u teškoj ekonomskoj situaciji, u trenutku raspada istorijske Mađarske, u sve užem međunarodnom prostoru moći, s velikim nadama i s još više iluzija. Vojni sporazum u Beogradu, kao i Karoljijeva vlada, viđeni su kao sigurnosna mreža koja će spasti grad od oružanog sukoba između nemačkih trupa u povlačenju i napredujućih srpskih trupa, spasće ga od toga da postane bojno polje. Oni su takođe naivno verovali da će konvencija obezbediti nastavak rada mađarskih vlasti. Za manje od mesec dana njenog delovanja mogli su samo da izgrade prilično nestabilan odnos sa Srpskom narodnom gardom u Bečkereku. Iako su u gradskim novinama *Torontal* nastojali da istaknu pozitivnu stranu svog odnosa, kao što smo videli, delovanje Srpske narodne garde bilo je prilično kontroverzno, njeni pripadnici su često učestvovali u otimačini, pljačkama i samovoljnim merama koje su uveli, što je na kraju dovelo do njihovog raspuštanja. Srpski nacionalni odbor se, pak, čvrsto uzdržao od saradnje. Razlog za to moramo da vidimo pre svega u činjenici da su Srbi Novog Sada i Beograda od početka imali podršku Beograda, i na kraju, ali ne i najmanje važno, invazione srpske vojske.

Na gradskom nivou, Srpski nacionalni odbor u Nadbečkereku ponašao se kao francuska vlada u odnosu na Karoljija, kada je glavnom komandantu snage Antante na Balkanu tokom pregovora u Beogradu sugerisao da nema potrebe da razgovara s Karoljijem. Međutim, Karolji je verovao Francuskoj „kao što izgubljeni sin veruje svom dobrom ocu...“.¹⁰³ U sličnoj situaciji bio je i Varadi kada je otkrio da se njegov stari kolega, advokat i dobar prijatelj Slavko Županski suzdržavao od bilo kakve političke saradnje na osnovu instrukcija koje je dobio. Međutim, saradnja između dva nacionalna odbora ipak je postojala u nekim oblastima – u veoma neizvesnim danima okupacije i smene vlasti, uspeali su da očuvaju život i imovinu žiteljima grada i za razliku od sela – uspeali su da spreče veću društvenu buru. U tome je, ako ne i bez problema, učestvovala i okupatorska srpska vojska. Naravno, pored svih javnih izjava, srpska vojska nije došla u Nadbečkerak samo s tim ciljem. Zauzimanje Banata bio je glavni cilj vojske; prema ličnim uputstvima srpskog premijera Nikole Pašića, zadatak je bio da spreče ostvarivanje opcije Rumunije u vezi s Banatom i da do početka mirovnih pregovora obezbede za sebe posed teritorije do prisajedinjenja sa Srbijom.

Do decembra 1918. godine postalo je jasno da se srpska vojna okupacija, koja je nastala kao rezultat ratnog poraza Austrougarske monarhije, nije zaustavila na „dopunjavanju“ ugarskih državnih službenika sopstvenim sledbenicima, već da su oni težili ka potpunij promeni vlasti i politike još pre mirovnih pregovora. Mađarski nacionalni odbor i Varadi lično, razočarali su se i izgubili su iluzije o tome da je srpska vojska došla u oblast Banata samo „da brani opštu slobodu naroda“. Susedi Mađarske, uključujući Srbiju, uspeali su da iskoriste ratnu pobedu i da realizuju svoje dugo željene nacionalne ciljeve. Međutim, poražena Mađarska, koja je paradoksalno povratila državnu nezavisnost u Trianonu, ovaj trenutak je doživela kao nacionalnu tragediju. Počela je manjinska istorija Nadbečkereka i južnih Mađara.

¹⁰³ HATOS, *Az elátkozott köztársaság*, 281.